

О. Б. Шляхов

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри української історії та етнополітики,
Дніпровський національний університет ім. Олесь Гончара,
(м. Дніпро, Україна), alexshlyahov@ukr.net

Т. В. Ковальчук

кандидат історичних наук, доцент,
кафедра природничонаукових і гуманітарних дисциплін,
Азовський морський інститут
Національного університету “Одеська морська академія”
(м. Маріуполь, Україна), kovalchukt@gmail.com

ПОШТОВО-ТЕЛЕГРАФНИЙ ТА ТЕЛЕФОННИЙ ЗВ'ЯЗОК В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Розвиток комунікацій був важливою ознакою становлення модерного міста, проявом урбанізаційних процесів в Україні. У статті висвітлено питання виникнення та генези поштово-телеграфного та телефонного сполучення в українських губерніях Російської імперії в ХІХ — на початку ХХ ст. Звертається увага на чинники, які посприяли появі у пореформений період нових поштово-телеграфних установ, а також перших телефонних мереж у таких великих містах як Одеса, Київ, Харків.

Охарактеризовано діяльність як державної, так і приватної, «вільної» пошти, яка становила своєрідний варіант комерційної діяльності, а також розкрито особливості функціонування земської пошти в українських землях царської Росії. Наводиться інформація щодо кількості відповідних закладів в Україні, вартості поштово-телеграфних послуг тощо. У розвідці також звернуто увагу на те, що кількість телефонних апаратів, особливо в урядових мережах, постійно зростала. До початку ХХ ст. телефонні станції вже працювали в 23 губернських та повітових містах українських земель. Автор зупиняється на питаннях доступності телефону для городян модерної доби, в тому числі з'ясовує вартість користування його послугами, зручність зв'язку тощо. Звернуто увагу й на окремі проблеми в діяльності телефонних мереж в українських землях імперії Романових. Утім підкреслено, що телефон тоді все ж став важливим елементом міського життя. Під його впливом радикально трансформувалося повсякдення людей, їхній побут. Своєю чергою все це відчутно впливало на становлення культурного обличчя міст, сприяло зростанню їх ролі в тогочасному соціумі.

Ключові слова: *індустріальне суспільство, українські губернії, міста, пошта, телеграф, телефонний зв'язок.*

O. B. Shliakhov

Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History), Professor,
the head of the Department of Ukrainian history and ethnic policy,
Oles Gonchar Dniprovsk National University,
(Dnipro, Ukraine), alexshlyahov@ukr.net

T. V. Kovalchuk

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), associate professor,
Department of natural sciences and humanities,
Azov Maritime Institute of National University “Odessa Maritime Academy”
(Mariupol, Ukraine), kovalchukt@gmail.com

POSTAL TELEGRAPH AND TELEPHONE COMMUNICATIONS IN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XIX — EARLY XX CENTURY

Abstract

The development of communications was an important sign of the rise of the modern city and a manifestation of urbanization processes in Ukraine. The article highlights the issues of origins and genesis of postal telegraph and telephone communications in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the XIX — early XX century. The study focuses on the factors that contributed to the emergence of new postal and telegraph institutions as well as the first telephone networks in such large cities as Odessa, Kiev, Kharkov in the post-reform era.

The author characterizes the activity of both public and private “free” mail, which was a peculiar variant of commercial activity, the research reveals the peculiarities of the functioning of the Zemstvo post in the Ukrainian lands of imperial Russia. The article provides information on the number of relevant institutions in Ukraine, the cost of postal and telegraph services, etc. The study also draws attention to the fact that the number of telephone sets, especially in government networks, increased steadily. By the beginning of the twentieth century telephone stations appeared in 23 provincial cities and county towns of the Ukrainian lands. The author dwells on the issues of the telephone accessibility for citizens of the industrial era, including the cost of using its services, the convenience of communication, etc. The research also draws attention to certain problems in the activity of telephone networks in the Ukrainian lands of the Romanov Empire. Nevertheless the study emphasizes that the phone became an important element of the city life in that time. Under its influence the life of people was radically transformed. All these innovations, in turn, significantly affected the formation of the cultural image of cities and contributed to the growth of their role in the industrial society.

Keywords: *industrial society, Ukrainian provinces, city, post, telegraph, telephone communications.*

Як відомо, міста були найяскравішим втіленням індустріальної цивілізації, ознакою поступального руху в розвитку людства. Під їхнім впливом зростали національні ринки, формувалися нації. У містах концентрувалися представники владних структур, інтелектуальна еліта, підприємці, промислові робітники. Без особливого перебільшення можна стверджувати, що саме міста і створили сучасні держави. Важливою рисою генезису міст модерного періоду в українських землях був розвиток поштово-телеграфного та телефонного зв'язку. І це цілком зрозуміло. Адже модерне місто вимагало радикальних змін у системі комунікацій, спілкуванні між людьми, позаяк традиційна передача повідомлень вже не могла задовольнити суспільство індустріальної доби. Потреби розвитку промисловості та торгівлі, фінансово-банківського сектору, оперативного вирішення питань міського управління — все це вимагало покращання зв'язку. Отже, швидкий обмін інформацією та поява в цій сфері нових технічних можливостей ставали нагальною вимогою часу, життєвою необхідністю для багатьох городян, умовою покращення їхнього добробуту.

Зазначені питання певним чином вже були предметом наукових студій. Так, становлення та розвиток поштово-телеграфного зв'язку в Україні в XIX — на початку XX ст. розглядалося у працях І. Х. Озерова, К. В. Базілевича, В. Г. Бізіної, І. С. Міронової, О. В. Федорченка, Ю. М. Різник тощо¹. Своєю чергою І. П. Лисенков, Д. Д. Швець, М. Ф. Копп, А. В. Островський та інші дослідники в своїх розвідках висвітлювали питання виникнення в українських губерніях царської Росії телефонного зв'язку². Втім вищезгадана проблематика в комплексі ще не вивчалася і

¹ *Озеров И. Х.* Почта в России и за границей. — СПб., 1903; *Базилевич К. В.* Почта в России в XIX веке. — М.: НКПит, 1927. — 196 с.; *Бизина В. Г.* Из истории украинской почты. — К.: [Б.в.], 2000. — 92 с.; Від гінця до Інтернету: Нариси з історії української пошти / В. Г. Мухін, В. М. Мороз, П. А. Дюков та ін.; під ред. В. Г. Мухіна. — К.: Аспект, 2002. — 328 с.; *Міронова І. С.* Поштові і поштово-телеграфні установи на Півдні України в системі зв'язку Російської держави (друга половина XVII — початок XX ст.). — Миколаїв, 2012. — 564 с.; *Різник Ю. М.* Діяльність поштових та поштово-телеграфних установ Правобережної України: кадри і клієнти // Чорноморський літопис. — 2014. — Вип. 9. — С. 65–72; *Федорченко О. В.* Розвиток поштової гоньби в Таврійській і Херсонській губерніях наприкінці XIX — на початку XX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2014. — Вип. 17. — С. 163–172.

² *Лисенков И. П.* Киевская городская телефонная сеть // 75 лет Городской телефонной связи. — М.: Связьиздат, 1958. — С. 114–125; *Швец Д. Д., Копп М. Ф.* Одесская

потребує подальшого поглибленого дослідження. Тож спробуємо з'ясувати, яким чином відбувалися зміни у розвитку зв'язку в українських містах XIX — початку XX ст., та власне, як ці зміни впливали на повсякденне життя їх мешканців, позначалися на їхньому побуті.

Перш за все мова повинна йти про поштові сполучення. Слід зазначити, що традиційною в Україні протягом століть була передача повідомлень між містами за допомогою пошти. Однак поштові зв'язки з початку не мали регулярного характеру, здійснювалися лише за потребою, час від часу. Лише у XVIII ст. в українських землях Російської імперії поштовий обмін належним чином було регламентовано, встановлено відповідні поштові тракти, якими регулярно здійснювалося транспортування поштових вантажів, визначено реєстр поштових послуг. Згідно поштової реформи 1830 р. у губернських центрах вже починають діяти губернські поштові контори, а в повітах — як повітові контори, так і поштові відділення. Штат губернської контори нараховував 23 особи, серед яких були поштмейстер, помічник поштмейстера, контролер, діловод, шість сортувальників, десять листонош, унтер-офіцер та два охоронці³. Своєю чергою кількість службовців повітової контори становила усього шість осіб. Додамо, що важливим критерієм призначення поштових працівників визнавався гарний почерк. Той, хто прагнув обійняти цю посаду також повинен був отримати попередню згоду начальника поштової контори, а потім подати відповідне прохання на розгляд генерал-губернатора і пройти перевірку поліції на політичну благонадійність. Лише в позитивному випадку кандидат приймав присягу, давав підписку про нерозголошення таємниці листування та складав відповідний іспит.

Із часом діяльність поштових установ у містах все більше вдосконалювалася. Так, у 1843 р. у Російській імперії було запроваджено єдиний поштовий тариф на пересилання кореспонденції незалежно від відстані. Починаючи від 1848 р. у містах встановлюються поштові скриньки, адже до того городяни здавали свої листи у приватні крамниці й поштовий службовець раз на день обходив їх, збираючи таким чином кореспонденцію та відносячи її до поштової контори. З 1850 р. поштою також

городская телефонная сеть // 75 лет Городской телефонной связи. — М.: Связьиздат, 1958. — С. 126–130; *Островский А. В.* У истоков телефонной связи России // Телефонная связь: прошлое, настоящее, будущее: Материалы пятых научных чтений памяти А. С. Попова. — СПб., 2012. — С. 18–24; *Капустіна Н. І., Лазебнік В. І., Маркова Л. М.* та ін. З історії телефонної мережі на Катеринославщині-Дніпропетровщині з 1880 до 1990-х рр. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://museum.dp.ua/article0335.html>

³ *Міронова І. С.* Вказ. праця. — С. 153.

починають пересилати періодичні видання та книжки. Із 1858 р. з'являються поштові марки.

У 60-х рр. XIX ст. було затверджено положення про створення міських пошт. Останнє рішення було вкрай актуальним для міських мешканців, адже до того часу листи можна було відправляти до інших населених пунктів, однак не в самому місті. Тож фінансисти, підприємці, власники великих крамниць тривалий час вели ділове листування через своїх прикажчиків. Інші ж мешканці міст між собою зовсім не листувалися, тож вимушені були вирішувати свої справи лише у безпосередніх перемовинах. Однак потреби ділового життя та розвиток ринку, розширення спілкування городян, збільшення кількості поштових операцій наполегливо вимагали виправлення цих незручностей. В результаті міські пошти виникли в Одесі, Києві та Харкові⁴. Саме тоді в містах у значній кількості розміщуються і поштові скриньки темно-зеленого кольору, кожна з двома відділеннями, для кореспонденції, що надходила і яка відправлялася. Пошту з них зазвичай виймали тричі на день, о 8-й, 12-й та 18-й годинах.

Найбільший обсяг поштового обміну природно припадав на промислові та торговельні центри України, великі портові міста. Серед останніх перше місце посідала Одеса, де міську пошту було відкрито в квітні 1869 р. Своєю чергою по місту було розвішано 12 поштових скриньок (через 10 років їх кількість вже становила 26), куди городяни могли кидати як міські листи, так і листи, що відправлялися до інших міст або за кордон. Зазначимо, що одесити досить швидко оцінили це нововведення. Невипадково, за даними І. С. Міронової, вже в 1869 р. одеською міською поштою було відправлено 7060 листів, 1768 запрошувальних квитків та 862 оголошення. Поступово збільшувалася в Одесі й кількість поштових відділень, адже потік кореспонденції постійно зростає, як і зростало саме місто та кількість його мешканців. На початку 1890-х рр. подібних відділень вже було три. Перше з них розташовувалося на розі вулиць Ніжинської та Кінної, № 19, друге — по вул. Колонтаївській, 39, третє — по вул. Ланжеронівській, 9. А в 1894 р. в Одесі з'явилося ще два поштових відділення — по вул. Маразлівській, 34 та біля товарного вокзалу (вул. Степова, 5). У тому ж році по вул. Садовій архітектором В. Харламовим було спроектовано і новий більш просторий та сучасний будинок одеського міського поштамту, спорудження якого завершено в 1898 р. Біля входу до центральної поштово-телеграфної контори мешканців міста

⁴ Матеріали по истории связи в России XVIII — начало XX вв. Обзор документальных материалов. — Л., 1966. — С. 55.

тепер зустрічали швейцари одягнуті в лівреї поштово-телеграфного відомства. При поштамті працював гардероб, у якому за збереження верхнього одягу платню з клієнтів не брали⁵.

У 1870-х рр. міські пошти створюються в усіх губернських центрах та інших великих містах українських земель, що привело до значного розширення поштових операцій, спростило можливості спілкування на відстані. Приміром у Миколаєві міська пошта запрацювала в 1879 р. Її будинок розташовувався на вул. Фалєєвській, 17. Наприкінці XIX ст. у місті було розвішано 23 поштові скриньки, якими активно користувалися його мешканці. Відповідно протягом лише 1898 р. у Миколаєві було отримано 36 459 простих листів, рекомендованих — 2140, бандеролей — 135 018, грошових і цінних пакетів — 65 313⁶. Для порівняння зазначимо, що на початку XX ст. у Кременчуці поштових скриньок нараховувалася 22, у Полтаві та у Херсоні — по 24, в Катеринославі — 57 тощо⁷.

Особливо активно поштовий зв'язок та поштові установи на межі XIX–XX ст. розвивалися в Києві. Так, у 1893 р. місцеві періодичні видання писали про відчутне зростання потреб городян у поштових послугах та повідомляли про місця розташування поштових ящиків у місті. Тож у 1913 р. у Києві вже нараховувалося 13 поштово-телеграфних установ, а в місті було встановлено більше як 150 поштових скриньок. При цьому в штаті Київської поштової контори нараховувалося 460 службовців, кожен з яких обробляв за рік приблизно 100 тис. відправлень. Кореспонденцію ж доставляли 138 листонош чотири рази на день⁸. Згадаємо також, що ще в 1796 р. було затверджено форму київських листонош чорного кольору, яка передбачала наявність відповідного круглого знаку на грудях, кокарди на кашкеті та спеціальної сумки через плече. Зрештою праця листонош була доволі важкою та такою, що мало оплачувалася.

Поштові операції в міських відділеннях зв'язку здійснювалися з 8 годин ранку до другої години дня, а також з 5 до 7 години вечора. Традиційні послуги, які тут надавалися мешканцям міст, охоплювали відправку листів, бандеролей, посилок, грошей, а також передплату періодичних видань — газет та журналів. Щодо вартості цих послуг, то, приміром, поштова марка до листа, відправленого в межах країни, коштувала

⁵ Міронова І. С. Вказ. праця. — С. 202.

⁶ Там само. — С. 203.

⁷ Справочная книга “Весь Екатеринослав”. — Екатеринослав: Изд. Д. Сатановского, 1913. — С. 169.

⁸ Чалик С. История киевского почтампа [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.interesny.kiev.ua/istoriya-kievskogo-pochtamta/>

7 коп. (для міжміського сполучення) та 5 коп. для пересилки у межах міста. Вартість поштового конверта становила 1 коп. Звернемо увагу на те, що на прохання адресата, йому могли екіпажем доставити посылку і до дому. Щоправда в цьому випадку її максимальна вага не повинна була перевищувати одного пуда. Своєю чергою платня за доставку посылки вагою до 12 фунтів визначалася у 10 коп., а більше 12 фунтів — у 20 коп. При чому, якщо обгортка або печатка, доставленого пакунку, виявилися б пошкодженими, то в цьому випадку “одержувач мав право повернути пакет листиноші”⁹. У 1900 р. було запроваджено у дію “Правила доставки додому грошових цінних пакетів”, адже повноцінних переказів тоді ще не було¹⁰. Тож, за бажанням клієнта, йому додому вже могли доставлятися грошові та цінні пакети і поштові перекази на суму, яка не перевищувала 50 руб. Платня ж у цьому випадку становила 10 коп. за пакет чи переказ. Саме цими можливостями все більш активно починали користуватися мешканці тогочасного міста. При чому це стосувалося не тільки заможних городян, а й представників нижчих верств населення — міщан, ремісників, робітників, міської прислуги. Зрештою, саме в роки буржуазних реформ у Російській імперії приватна кореспонденція вперше стала переважати казенну. А це вже суттєво посприяло зростанню доходності поштового відомства, яка у 1896 р. перевищила 12,7 млн руб.

Поступово у пореформений час удосконалювалися і шляхи перевезення кореспонденції, її доставки як до інших губерній, так і у провінцію — в повітові міста та селища. Так, починаючи з 1860-х рр., пошта все частіше транспортувалася залізницею. При цьому в 1869 р. в імперії було створено спеціальне управління, підзвітне поштовому відомству, яке здійснювало керування цими перевезеннями. Одночасно при залізничних станціях багатьох міст створюються особливі поштові відділення, а в потягах розміщують спеціальні поштові вагони. Вживалися і заходи щодо правового врегулювання транспорту пошти. Так, у 1873 р. були ухвалені “Тимчасові правила про перевезення пошти залізницею”¹¹.

Щоправда швидкість потягів і відповідно терміни доставки поштових відправлень залізницями Російської імперії все ж залишали бажати кращого. Адже недостатній розвиток роз’їзних шляхів на залізничних станціях примушував останні часто відмовляти в прийомі поїздів, які були вимушені тривалий час чекати своєї черги. Тож обурені сучасники неод-

⁹ Справочная книга “Весь Екатеринослав”. — С. 57.

¹⁰ Дніпропетровський поштамт — 100 років / Т. Ф. Замкова, О. І. Напханько, М. В. Зеленчук та ін. — Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. — С. 19.

¹¹ Материалы по истории связи в России... — С. 49.

норазово скаржилися на те, що потяги більше стояли, ніж рухалися, що в підсумку “поїзди здійснювали по 20 та 25 верст на добу, коли... навіть пішки старі богомолки проходять 40 та 50 верст”¹². Не випадково в 1902 р. Управління залізниць було вимушено видати циркуляр “Про дослідження та визначення мінімальних простоїв поштових поїздів на вузлових станціях”¹³.

З другої половини XIX ст. пошта все активніше транспортувалася і морським шляхом. Так, між містами узбережжя Чорного та Азовського морів пошту переважно перевозили судна двох компаній — Руського товариства пароплавства і торгівлі (РТПіТ) та Російського транспортного і страхового товариства. Зокрема, за угодою з урядом 1891 р., РТПіТ повинен був безкоштовно транспортувати на своїх пароплавах поштові відправлення по строковим лініям. При цьому на кожний пароплав компанії призначалися поштові службовці. Судна РТПіТ також транспортували пошту між портами Азовського моря. Своєю чергою Чорноморсько-Дунайське пароплавство перевозило поштові вантажі між Одесою та Кілією, а пароплави Добровольчого флоту транспортували кореспонденцію з Одеси до Владивостоку.

Утім і тут інколи виникали проблеми. Адже на заваді сталим перевезенням поштового вантажу морем час від часу ставали угоди, які укладали між собою пароплавні компанії. Яскравим прикладом цього був картельний договір, укладений в 1911 р. Російським товариством пароплавства і торгівлі та судновласником І. Я. Древицьким, який розподіляв між ними райони діяльності. За ним пароплавство Древицького монополізувало перевезення вантажів між містами Азовського моря. У результаті поштове сполучення тут взагалі припинилося, оскільки раніше пошта Азовським морем транспортувалася суднами РТПіТ. Але І. Я. Древицький відмовився взяти на себе перевезення цього вантажу. Відповідно кореспонденцію тепер доставляли виключно залізницею і в наслідок збільшення шляху зі значним запізненням. Так, за повідомленням Бердянської міської управи, до Ростова “пошта доходила замість доби на четверту добу, до Маріуполя — замість півдоби на другу-третю добу, до Керчі замість однієї ночі на третій день, до Єйська замість доби на шосту добу”¹⁴.

¹² Рагозин Е. И. Железо и уголь на юге России. — СПб.: Тип. И. Гольдберга, 1895. — С. 67.

¹³ Материалы по истории связи в России... — С. 49.

¹⁴ Российский государственный исторический архив (Санкт-Петербург), ф. 95, оп. 6, д. 1884, л. 132.

З середини XIX ст. поширюються також регулярні перевезення пошти водним транспортом. Так, з 1896 р. приватними пароплавами “Молния” та “Орел” розпочалося перевезення кореспонденції річкою Південний Буг між Миколаєвом та Вознесенськом. При цьому пошта транспортувалася спеціальними листоношами на судах шість разів на тиждень протягом всього періоду навігації, тобто від квітня до жовтня¹⁵. Зрештою поширення доставки поштових відправлень залізницями та водним шляхом надало можливість значно скоротити поштовий рух ґрунтовими дорогами, адже останніми можна було проїхати лише в деякі місяці.

Зазначимо, що поряд із державною у той час існувала і приватна, так звана “вільна” пошта, своєрідний варіант комерційної діяльності, коли транспортування поштових вантажів брали на себе всі охочі, що володіли достатнім для цього капіталом. Останню було запроваджено в Російській імперії в 1831 р., що в підсумку дало можливість дещо інтенсифікувати поштові перевезення в країні.

У другій половині XIX ст. виникає також земська пошта, яка переважно обслуговувала зв'язки мешканців губернських центрів з провінцією, здійснювала поштовий обмін населення повітових міст та у волостях. У зв'язку з цим звернемо увагу на той факт, що до часу реформ 1860–1870-х рр. у Російській імперії населення повітів було майже неохоплено поштовим зв'язком. Певний виняток становили поштові станції, де з 1842 р. було дозволено здійснювати прийом сільської кореспонденції. Починаючи ж із 1865 р., поштові станції переходять у підпорядкування земських установ. Перший відповідний досвід в українських землях реалізується в Херсоні та на Херсонщині, де місцеве земство виявило бажання взяти на утримання 76 поштових станцій¹⁶. Відповідну діяльність протягом другої половини XIX ст. розпочали і шість повітових земств Катеринославської губернії. Своєю чергою з 1870 р. кореспонденція з Харкова до волосних правлінь повіту починає відправлятися 4 земськими поштовими трактами. Наприкінці XIX ст. земська пошта починає також функціонувати у дев'яти повітах Полтавської губернії та в одному повіті на Чернігівщині¹⁷.

Зазначимо, що відділення земської пошти працювали при волосних сільських правліннях, а центральна контора — при повітській земській управі. Кореспонденцію земська пошта зазвичай транспортувала один або

¹⁵ История николаевской почты: как все начиналось [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mzirka.co.ua/?p=4080>

¹⁶ Міронова І. С. Вказ. праця. — С. 185.

¹⁷ Там само. — С. 195.

два рази на тиждень. Постійно зростав і обсяг кореспонденції, який проходив через повітові поштові пункти. Приміром земськими поштовими пунктами Олександрівська та Олександрівського повіту Катеринославської губернії в 1900 р. було прийнято і відправлено грошових пакетів на загальну суму 161 241 руб., замовних листів і бандеролей надіслано 4518, казенних пакетів — 1413, простих листів — 82 951, газет і журналів — 69 149 одиниць¹⁸.

Важливо при цьому згадати, що інколи земська пошта брала на себе зобов'язання безкоштовної доставки кореспонденції. Подібна практика була запроваджена в Одеському та Дніпровському повітових земствах Херсонської губернії, Бердянському та Євпаторійському земствах Таврійської губернії, а також Катеринославському і Верхньодніпровському земствах¹⁹. Своєю чергою це значно полегшило мешканцям міст цих повітів можливість користування поштовими послугами, покращило комунікацію міських центрів із провінцією.

Поряд із поштою в містах України у другій половині XIX ст. поступово прогресував і телеграфний зв'язок, який приваблював городян саме швидкістю передачі необхідної інформації. Зазначимо, що перша телеграфна лінія в Наддніпрянській Україні, призначена для громадського користування, була проведена між Москвою та Києвом та ще далі до Одеси в 1855 р. У тому ж році телеграфну лінію спорудили між Миколаєвом та Херсоном. У Житомирі телеграфний зв'язок було запроваджено в 1857 р., коли почала діяти лінія Варшава–Житомир. У Харкові телеграфна станція почала функціонувати в 1857 р., у Катеринославі, Полтаві та Єлисаветграді — в 1859 р., у Кам'янець-Подільську — в 1866 р. і т. ін. Відповідно постійно зростала і кількість телеграм, які відправлялися мешканцями українських міст. Так, наприклад, Житомирська телеграфна станція у 1866 р. передала 8848, а прийняла 8022 телеграми. Тож за цим показником вона тоді посідала четверте місце опісля Київської, Одеської та Бердичевської станції. Адже телеграфна станція повітового Бердичева в тому році передала 9284, а прийняла 8753 телеграми²⁰.

Ще більш активно телеграфний зв'язок розвивається в Україні наприкінці XIX ст. із завершенням промислового перевороту та початком індустріалізації, а також у результаті суттєвого зростання кількості міського населення. Зокрема, в Катеринославі — індустріальному центрі

¹⁸ Вестник Екатеринославского земства. — 1904. — № 36/37. — С. 1101.

¹⁹ Міронова І. С. Вказ. праця. — С. 187.

²⁰ Горобчук А. Історія електрозв'язку Бердичівщини [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://my.berdychiv.in.ua/istorya/p142_id/4/p142_dis/2/p142_template/Default

великого Донецько-Придніпровського регіону, у 1891 р. городянами було відправлено 58 527 телеграм, а отримано — 67 259²¹.

Слід зазначити, що вартість одного слова в телеграмі становила тоді 5 коп., крім того за кожну відправлену телеграму наприкінці XIX ст. брали ще по 15 коп. (на початку XX ст. ця послуга вже коштувала 20 коп.) За термінову телеграму, яка передавалася поза чергою, вартість відповідних послуг зростала втричі. Відправляючи телеграму в межах міста, треба було сплатити за кожне слово по 1 коп.²² Додамо, що платня за поштове повідомлення про отримання телеграми становила: 10 коп. за просте і 20 коп. за замовлене повідомлення.

Платня ж за телеграми міжнародної кореспонденції бралася лише пословна. На початку XX ст. тут існували наступні розцінки. Приміром тариф за телеграму, відправлену з Києва до Австро-Угорщини або до Німеччини, становив 11 коп., до Франції — 15 коп., Великої Британії — 18 коп., Італії — 21 коп., до США та Канади — від 73 коп. до 2 руб. 6 коп.²³ Водночас відповідні тарифи за міжнародні телеграми надіслані з Одеси складали: до Австро-Угорщини або Німеччини — 11 коп., Франції — 14 коп., Великої Британії — 16 коп., до США та Канади — від 73 коп. до 1 руб. 76 коп.²⁴ Загалом станом на 1898 р. у Російській імперії (в тому числі в її українських землях) внутрішня телеграфна кореспонденція становила 85%, а міжнародна — 15%²⁵. При чому найбільше телеграм за кордон піддані імперії Романових відправляли до таких країн як Німеччина, Велика Британія та Франція.

Зрештою одна сфера діяльності логічно обумовила прагнення царизму інтегрувати поштові та телеграфні заклади країни, підпорядкувати їх одному керівництву. Тож ще у 1884 р. поштове і телеграфне відомства були об'єднані в Головне управління пошт та телеграфів, яке структурно входило до складу МВС. А наступного року в Російській імперії створюються поштово-телеграфні округи, до кожного з яких зазвичай входило по 2–3 губернії. Зокрема у Наддніпрянській Україні було утворено Київський, Одеський, Харківський та Полтавський округи. Крім того, Ростовський поштово-телеграфний округ охоплював Катеринославську

²¹ Обзор Екатеринославской губернии за 1891 год. — Екатеринослав. — С. 66.

²² Адресная и справочная книга “Весь Киев” на 1906 год. — К.: Изд. С. М. Богуславского, 1906. — С. XXV.

²³ Там само. — С. XXVI–XXVII.

²⁴ Вся Одесса: Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесского уезда на 1912 год. — Одесса, 1912. — С. 29–30.

²⁵ Россия в конце XIX века / под общей ред. В. И. Ковалевского. — СПб.: Тип. Брокгауза и Ефрона, 1900. — С. 745.

губернію, а Кишинівський — Подільську. 1885 р. починають організовуватися злиті поштові та телеграфні установи, які поділялися на 7 розрядів. До 1–6-го розрядів відносилися поштово-телеграфні контори, а до 7-го розряду — поштово-телеграфні відділення. При цьому на кожне поштове відділення в середньому припадало по чотири чиновника та три нижчих службовця²⁶.

Так або інакше прискорений поштовий обмін, активізація листування обумовили наприкінці XIX ст. появу в містах України все нових закладів зв'язку. Тож, якщо у 1883 р. одна державна поштова установа припадала на 34 тис. населення імперії, а телеграфна — на 74 тис., то в 1893 р. ці цифри вже становили 30,6 тис. і 51 тис. осіб, відповідно²⁷. При цьому серед південноукраїнських губерній найбільша кількість державних поштово-телеграфних установ припадала на міста Херсонщини. За підрахунками українських дослідників наприкінці XIX ст. тут нараховувалося 6 поштових контор, 23 поштово-телеграфні контори, 60 поштових відділень та 17 поштово-телеграфних відділень. Тобто загалом 106 закладів²⁸.

Потужна мережа поштово-телеграфних відділень існувала в той час і в містах Катеринославської губернії. Стосовно губернського центра зазначимо, що поштова контора розміщувалася тут в одному із перших приватних кам'яних будинків ще від 1830-х рр. Однак у пореформену добу перед владою постало питання будівництва в Катеринославі більш просторого, спеціального будинку поштово-телеграфного відомства. Проект такого будівництва з кошторисом приблизно у 180 тис. руб. було доручено розробити архітекторам Бочарову та Міклашевському²⁹. Зрештою в грудні 1905 р. у центральній частині міста по Проспекту, 90, супроти будинку губернатора відповідний будинок було споруджено³⁰. В підсумку приміщення Катеринославської контори перетворилося на одну з найкращих будівель міста. Це була “триповерхова споруда в стилі модерн з деякими елементами еkleктики, увінчана баштою зі шпилем, яка ділилася на три частини”. У першій з них було приміщення для прийому телеграм, у другому розташовувався кабінет поштмейстера та його канцелярія. У “центральної частині містилася величезна розкішно оздоблена в стилі петербурзького модерну зала, де приймали і видавали поштову

²⁶ Народное хозяйство (СПб.). — 1902. — Кн. 6. — С. 61.

²⁷ Міронова І. С. Вказ. праця. — С. 308.

²⁸ Там само. — С. 167.

²⁹ Дніпропетровський поштамт — 100 років. — С. 22.

³⁰ Машуков В. Воспоминания об Екатеринославе за последние двадцать три года его существования (1887–1910 гг.). — Екатеринослав: [Б. и.], 1910. — С. 165.

кореспонденцію”³¹. Важливо також зазначити, що будівля поштамту була однією з перших в Катеринославі, яка мала центральну опалювальну систему. Загалом в цій конторі на початку ХХ ст. працювало 43 співробітника. Втім обсяги поштової та телеграфної кореспонденції постійно зростали, тож вже незабаром у різних частинах Катеринослава виникла низка поштово-телеграфних відділень. Так, перше поштово-телеграфне відділення відкрили на вул. Базарній, друге — на Соборній площі, 20, третє — по вул. Широкій, в будинку Зільбермана. Крім того, ще одна поштово-телеграфна контора почала функціонувати на Чечелівці, і ще одна — у міському вокзалі Катерининської залізниці³².

Однак, не зважаючи на наведені приклади поширення в українських містах поштових установ, останніх все ж не вистачало, оскільки в середньому на кожен губернію на рік відкривався лише один подібний заклад. Тож станом на 1902 р. одна поштова установа в царській Росії припадала на 27 тис. осіб, тоді як у Швейцарії цей показник становив 900 осіб, у Німеччині — 1900, Великій Британії — 2 тис., Австро-Угорщині — 5 тис., Франції — 5600, у Туреччині — 15 тис. осіб³³. Невипадково урядовий “Вестник финансов” відзначав тоді “вкрай слабкий розвиток мережі наших поштово-телеграфних установ та висоту поштово-телеграфних такс” і врешті-решт, висловлював сподівання, що “пожвавлення поштово-телеграфних зносин посприє загальному зростанню нашої економічної діяльності”³⁴.

На необхідності суттєвого збільшення поштових закладів в країні неодноразово наголошували тоді як представники владних структур, так і підприємці. Зокрема, катеринославський губернатор В. К. Шліппе на початку 90-х рр. ХІХ ст. у доповіді імператору підкреслював бажаність заснування в містах та промислових селищах Донбасу поштових відділень, якими б могли активно користуватися шахтарі. Своєю чергою ХХХVІІІ з’їзд гірничопромисловців Півдня Росії, який відбувся у Харкові в 1913 р., констатував нестачу поштових закладів та наголошував на необхідності зростання їх кількості. При цьому шахтовласники та заводчики акцентували увагу на тому, що це полегшить робітникам можливість робити заощадження, відсилаючи додому надлишок заробітку опісля кожної получки, і відповідно стане “одним з могутніх засобів

³¹ Дніпропетровський поштамт — 100 років. — С. 24.

³² Екатеринославский адрес-календарь. 1915 год. — Екатеринослав: Изд. Губ. тип., 1915. — С. 165.

³³ Народное хозяйство. — 1902. — Кн. 6. — С. 61.

³⁴ Вестник финансов, промышленности и торговли (СПб.). — 1896. — № 29. — С. 90.

боротьби зі зловживанням горілчаними напоями у робітничому середовищі”³⁵.

Зрештою в цілому недостатній розвиток поштово-телеграфних установ пояснювався як високою вартістю їх послуг, яка далеко не завжди була доступною для широких верств населення, так і відносно незначними урядовими витратами на сферу зв'язку. “Розвиток нашої поштово-телеграфної мережі значно відстає від вимог життя, але ще більше відстає бюджет поштово-телеграфного відомства в тій його частині, яка торкається утримання чиновників”, — зазначала преса імперії на початку XX ст.³⁶ Дійсно, адже службовець поштового закладу на рік отримував усього 360 руб., а зі знанням іноземних мов — 450 руб. (тобто лише 37,5 руб. на місяць). Інколи ж платня чиновників у сфері зв'язку взагалі дорівнювала 20 руб. на місяць і це за прожиткового мінімуму на родину, який становив приблизно 500 руб. на рік.

Також на шляху більш активного розвитку поштово-телеграфних послуг існувала величезна бюрократична тяганина. “Наші поштово-телеграфні установи здійснюють лише обмежену кількість найпростіших поштових операцій, причому саме їх здійснення обставлено багатьма формальностями, які ускладнюють користування послугами пошти та телеграфу”³⁷, — обурювалися дописувачі на сторінках газет та журналів того часу. Тож не дивно, що відомі вчені-економісти закликали владу “поглянути на пошту та телеграф як на могутнє знаряддя культури” і, відповідно, більш динамічно їх розвивати³⁸.

І все ж таки, незважаючи на всі проблеми в діяльності відомства, у 1913 р. у містах та при волосних сільських правліннях і на залізничних станціях України вже функціонувало 1060 поштово-телеграфних установ і 198 допоміжних пунктів³⁹, а населенню українських земель царської Росії це дало можливість відправити в тому році 9,9 млн телеграм та біля 264 млн листів⁴⁰. Водночас розвиток поштового та телеграфного зв'язку в українських містах обумовив піднесення міського господарства та підприємництва. Адже завдяки цим комунікаціям мешканці міст і перш за

³⁵ Труды XXXVIII съезда горнопромышленников Юга России. Ноябрь–декабрь 1913 г. — Х.: Тип. Б. Бенгие, 1914. — Т. 2. — С. 46.

³⁶ Торгово-промышленный Юг (Одесса). — 1912. — № 6. — С. 41.

³⁷ Вестник финансов, промышленности и торговли. — 1896. — № 29. — С. 90.

³⁸ *Озеров И. Х.* На новый путь. К экономическому освобождению России. — М.: Тип. А. И. Мамонтова, 1915. — С. 84.

³⁹ *Міронова І. С.* Вказ. праця. — С. 168.

⁴⁰ Українська Радянська енциклопедія. — Т. 17. — К.: Головна ред. УРЕ, 1965. — С. 360.

все торговці, банкіри та фабриканти отримували можливість краще орієнтуватися на ринку того або іншого товару, швидше отримувати необхідну інформацію про вимоги споживачів та потреби виробництва, дізнаватися про вартість облігацій та акцій, існуючи кредитні ставки тощо. Не менш важливими були і факти покращання добробуту городян, чому теж сприяла розбудова поштово-телеграфного зв'язку в модерному українському місті.

Вищезгаданий розвиток поштово-телеграфної мережі в містах України у пореформену добу органічно доповнила і поява наприкінці ХІХ ст. телефонного зв'язку. Зазначимо, що виникнення телефонної мережі в українських містах Російської імперії мало свою передісторію. Так, на початку 1881 р. міністр пошт і телеграфів Л. С. Маков у доповідній записці імператору зазначав: “Зараз телефонні сполучення запроваджуються в усіх державах, переважно у великих містах, для зручності міських мешканців, а також у менших населених пунктах для громадського користування і для зносин окремих осіб з фабриками, заводами, конторами, що їм належать і подібними приватними закладами; при чому найбільш значна відстань, на якій влаштовуються названі сполучення, лише зрідка перевищує 10 верст”⁴¹. У підсумку урядовець знаходив запровадження телефонного сполучення в імперії “заходом вельми корисним в сенсі спрощення... стосунків”, за умови, що телефонне сполучення становило б урядову монополію.

Дійсно, представники уряду небезпідставно вважали, що розвиток телефонного зв'язку суттєво скоротить різного роду затрати (адже повідомлення будуть передаватися значно швидше), а також усуне необхідність у відправленні посильних, зменшить витрати на транспортні перевезення. Тож вже у вересні 1881 р. імператор Олександр III затвердив Положення “Про устрій міських телефонних сполучень”, за яким приватні підприємці мали право будувати міські телефонні мережі з комерційною метою. За для цього вони повинні були отримати дозвіл міністра пошт та телеграфів на влаштування телефону та узгодити відповідний проект з Телеграфним департаментом Міністерства внутрішніх справ. Концесії на право будівництва телефонних мереж приватні особи або акціонерні товариства отримували від уряду терміном на 20 років.

Відповідна концесія на вищезгаданих умовах була видана 1 листопада 1881 р. Міжнародній компанії телефонів Белла, згідно з якою передбачалося будівництво та експлуатація телефонних мереж у п'яти великих

⁴¹ Материалы по истории связи в России... — С. 253.

містах царської Росії і в тому числі в Одесі⁴². Відповідно 1 липня 1882 р. приватна телефонна мережа запрацювала в цьому причорноморському місті. Центральна телефонна станція розташувалася на Грецькій вулиці. Крім того, діяли підстанції на Пересипі, Тираспольській заставі та Карантині. Спочатку в Одесі нараховувалося всього 66 абонентів телефонної мережі, але в 1883 р. їх вже було 232⁴³. Абонентська платня при цьому становила достатньо велику суму — 250 руб. на рік.

Незабаром з'ясувалося, що влаштування телефонних мереж було достатньо прибутковою справою. Як повідомляв в 1884 р. директор телеграфів імперії М. Безак, щорічно від кожного міста, де діяла телефонна мережа, зиск скарбниці складав не менше 2 тис. руб.⁴⁴ Адже слід враховувати, що приватні компанії, які займалися розбудовою телефонних комунікацій, повинні були відраховувати на користь держави 10% платні, яку вони отримували від приватних абонентів та 5% — від платні, яку вносили урядові установи.

Можливо саме прибутковість телефону і підштовхнула царизм призупинити видачу концесій приватним особам і в 1885 р. ухвалити рішення про будівництво міських телефонних станцій за казенні кошти. При цьому вирішили, що Телеграфне відомство могло влаштовувати відповідну мережу в певному місті лише за отримання заяв не менш як від 50 осіб або установ про бажання користуватися телефоном. Установка апаратів у приміщеннях абонентів повинна була здійснюватися за кошти скарбниці. Платню за річний абонемент в урядових мережах для кожного окремого міста визначав міністр внутрішніх справ. Утім остання не повинна була перевищувати 250 руб., якщо абонент мешкав не далі як у трьох верстах від центральної телефонної станції та по 50 руб. за кожную додаткову версту понад цю відстань. Абоненти були відповідальні перед урядом за недопущення зловживань телефонами, зокрема, могли користуватися встановленими в їх приміщеннях апаратами “для зносин виключно в особистих справах”⁴⁵.

Цікаво, що вперше до будівництва урядової телефонної мережі Головне управління пошт та телеграфів Російської імперії вдалося в 1886 р. у Києві. Адже, як підкреслювали царські урядовці, “потреба в телефонних зносинах виявляється найбільш наполегливо саме в м. Києві”⁴⁶. Центральну міську телефонну станцію розташували в центрі Києва, на Хре-

⁴² Россия в конце XIX века. — С. 745.

⁴³ Материалы по истории связи в России... — С. 256.

⁴⁴ Там же. — С. 259.

⁴⁵ Там же. — С. 263.

⁴⁶ Там же. — С. 261.

щатику, № 24/26 у будинку поштово-телеграфної контори. У перші роки абонентам ставили телефонні апарати системи Белла, а з 1889 р. — більш зручні телефони Еріксона. Загалом кількість апаратів у Києві до кінця 1886 р. становила 175, в 1890 р. — 340, у 1893 р. — 522. Відповідно кількість абонентів у місті в 1886 р. складала 150 осіб, у 1890 р. — 285, у 1893 р. — 448⁴⁷. Абонентська платня за користування телефоном у Києві становила спочатку 150 руб. на рік, за умови якщо абонент знаходився на відстані не більше 3-х верст від центральної станції. І ще по 50 руб. треба було сплачувати за кожну додаткову версту⁴⁸.

Отже, з другої половини 1880-х рр. телефонні мережі в українських містах Російської імперії переважно будувалися за рахунок скарбниці. Так, у жовтні 1888 р. міську телефонну станцію було відкрито у Харкові, в 1890 р. — у Миколаєві, в 1891 р. — у Севастополі, у 1892 р. — у Кременчуці, Керчі та Єлисаветграді, в 1893 р. — у Полтаві та Сімферополі. В 1894 р. телефонну мережу побудували в Чернігові та Ялті, у 1895 р. — у Феодосії, Маріуполі, Катеринославі та Бердянську, в 1896 р. — у Чугуєві, Херсоні, Житомирі та Кам'янець-Подільську, в 1898 р. — в Олександрівську, а в 1899 р. телефон запрацював у Слов'янську Харківської губернії та в Євпаторії⁴⁹. Таким чином вже наприкінці XIX ст. телефонізація охопила практично всі губернські центри українських земель Російської імперії, а також ще низку достатньо великих міст. При цьому кількість телефонних апаратів (особливо в урядових мережах) постійно зростала. Якщо у 1890 р. у мережах, що були влаштовані урядом, кількість телефонів (у царській Росії в цілому) складала 1165 одиниць, а в приватних мережах 6308, то через вісім років співвідношення тут змінилося на користь перших. В урядових мережах вже функціонувало 14 137 телефонних апаратів, а в приватних — 12 728⁵⁰.

Зазначена тенденція досить виразно проявилася і в розвитку телефонного зв'язку в містах власне українських губерній. Так, найбільша кількість абонентів урядової телефонної мережі станом на 1 січня 1900 р. знаходилася в Києві й складала 1244 особи, а кількість апаратів становила 1388. На другому місці перебував Харків — 1021 абонент та 1172 телефонних апарати. Своєю чергою у Миколаєві ці цифри становили 330 та 350, відповідно. Найменше урядовий телефонний зв'язок був розвинутий

⁴⁷ Лысенков И. П. Указ. соч. — С. 115–116.

⁴⁸ Там же. — С. 116.

⁴⁹ Островский А. В. Указ. соч. — С. 22–23.

⁵⁰ Россия в конце XIX века. — С. 747.

у той час в Чернігові — 62 абонента та 63 телефонних апарати, Олександрівську — 47 та 49 та у Слов'янську — 37 та 43, відповідно⁵¹.

Зазначимо також, що починаючи від 1895 р. платня в урядових телефонних мережах була зменшена до 75 руб. у межах двох верст від центральної станції. На приміських лініях значної довжини платня за користування телефоном була від 125 до 150 руб. на рік. Додамо, що посадові особи в службових справах могли користуватися телефоном безкоштовно. Також у 1897 р. спеціальною урядовою комісією, створеною під егідою Міністерства внутрішніх справ, був підготовлений проект “Статуту телефонного”, який визначав загальні правила побудови та умови експлуатації телефонних мереж в імперії.

Принагідно згадаємо, що система телефонних мереж тоді була прийнята повітряна, будували її переважно на дерев'яних стовпах висотою 13–15 метрів, які встановлювалися вздовж вулиць. Інколи телефонні лінії розташовувалися на дахах будинків на спеціальних залізних стійках (висотою до 13 м), з яких дроти розходилися в приміщення абонентів⁵². Як матеріал для телефонних ліній спочатку використовувався сталевий дріт, а з 1889 р. проводи робили бронзовими. Відповідно мережа доступу являла собою сукупність абонентських однопровідних ліній, які підводилися до центральної станції. Отже, пейзаж модерного міста наприкінці XIX ст. дуже швидко доповнила густа мережа телефонних дротів, які тягнулися дахами будинків та висіли на дерев'яних стовпах, а також будинки телефонних станцій, які зазвичай розташовувалися в центральних районах українських міст.

Також зазначимо, що з метою задоволення потреб населення у швидкому терміновому зв'язку в губернських центрах та у великих містах запроваджуються переговорні телефонні пункти. Зокрема, у Києві спочатку було встановлено п'ять розмовних пунктів, звідки за 15 коп. (вартість трихвилинної розмови) можна було отримати з'єднання з будь-яким абонентом. 1894 р. у чотирьох харківських поштово-телеграфних конторах було обладнано телефонні переговорні пункти, а у 1913 р. їх кількість зросла до восьми. Платня за розмову протягом 3-х хвилин (не рахуючи часу необхідного для виклику) становила: з абонентами міської мережі 15 коп., з абонентами інших мереж — 30 коп.

Функціонування телефонної мережі забезпечував цілий штат службовців на міських станціях (останні працювали від 8 години ранку до 9 години вечора) — механіків, підсобних робітників, телефоністок. Так,

⁵¹ Материалы по истории связи в России... — С. 271–272.

⁵² 75 лет Городской телефонной связи. — С. 79.

київську телефонну мережу наприкінці XIX ст. обслуговували 37 осіб: начальник, старший механік, молодший механік, 4 наглядчі, два майстри з ремонту, 24 телефоністки і 4 постійні робітника. Витрати на їх утримання в 1892 р. становили 18,8 тис. руб.⁵³

Водночас центральну телефонну станцію Херсону, яка розташовувалася в будинку місцевої поштово-телеграфної контори на розі вулиці Витовської та Конторського провулка, обслуговували завідувач, молодший механік Ф. Єрмаков, а також наладчик, два робітники та дві телефоністки. Втім до 1904 р. збільшення в місті кількості абонентів телефонної мережі обумовило розширення штату працівників до 11 осіб⁵⁴. У центральній телефонній станції Катеринослава, яка розташовувалася в будинку по Катерининському проспекту, 92, спочатку працювало 9 співробітників, а на 1913 р. її штат вже складався з начальника, старшого механіка, п'яти молодших механіків та дев'яти телефоністок⁵⁵ і т. ін.

Утім в очах городян центральною фігурою в діяльності міських телефонних мереж, від яких залежала якість зв'язку, все ж були саме телефоністки. Набір останніх здійснювало поштово-телеграфне відомство із числа неодружених дівчат у віці від 18 до 25 років, які повинні були закінчити гімназійний курс і мати достатньо високий зріст, щоб сидючи дотягнутися до верхнього гнізда на панелі комутатора. До того ж вони мали пройти двомісячну практику. “Телефонні панянки” зобов'язувалися не розголошувати інформацію, яку вони почули під час розмов. Зазначимо також, що телефоністки носили своєрідну уніформу (сукні темного кольору) і мали прибирати волосся доверху, щоб воно не плуталося і не заважало їм працювати.

Праця телефоністок була вельми напруженою. Адже доводилося багато годин поспіль сидіти у душних приміщеннях із залізною гарнітурою мікрофона на грудях, з навушниками, швидко (середня швидкість відповіді телефоністки становила 8 секунд) і безпомилково сполучати абонентів мережі. Працювали вони позмінно. Одна зміна зазвичай тривала шість годин (з 20-ти хвилинною перервою). При цьому в середньому одна телефоністка відповідала за з'єднання групи від ста до двохсот абонентів. Відповідно за зміну вона могла здійснювати до 170–200 з'єднань. Найбільше навантаження зазвичай припадало на проміжок часу між 12 та 13 годинами, коли комутатор обслуговував біля 30 розмов⁵⁶.

⁵³ Лысенков И. П. Указ. соч. — С. 119.

⁵⁴ Захаров А. 110 лет телефонной связи в Херсоне [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://mycity.kherson.ua/avtoryag/zaharov/110let.html>

⁵⁵ Весь Екатеринослав. 1913 год. — Екатеринослав, 1913. — С. 172.

⁵⁶ Лысенков И. П. Указ. соч. — С. 117.

Складність праці посилювалася постійним шумом навколо, необхідністю працювати у нічні зміни тощо. До того ж крім з'єднань, телефоністки були зобов'язані вести облік кількості розмов абонентів. Заробітна ж платня, яку вони отримували, дорівнювала 30–35 руб. на місяць. За гарну роботу двічі на рік телефоністки могли також отримувати премію в розмірі від 6 до 9 руб.⁵⁷ До того ж у деяких містах органи самоврядування знаходили можливість ще якимось чином компенсувати складність праці телефоністок. Так катеринославська земська управа в 1914 р. ухвалила рішення виділяти телефоністкам центральної станції по 120 руб. на рік квартирних грошей⁵⁸. Слід також зазначити, що телефоністкам суворо заборонялося вступати у будь-які розмови з абонентами. Як відзначалося у відповідних “Правилах”, “усі перемовини з центральною станцією здійснюються цілковито ввічливо. За неввічливого поводження з боку абонента телефоністка мала право припинити з'єднання з абонентом і не відповідати на його наступні виклики, поставивши до відома старшу чергову”⁵⁹. З іншого боку клієнти телефонної мережі, зокрема київської, часто нарікали на повільність відповідей телефоністок, неквапливість з'єднань тощо.

Зазначимо, що абонентами тогочасних телефонних мереж (як урядової, так і приватних) переважно були заможні мешканці українських міст, відомі та впливові городяни — фінансисти, великі купці, промисловці, юристи, лікарі, а також представники владних структур та органів місцевого самоврядування. Зокрема, склад абонентів київської урядової мережі наприкінці XIX ст. був наступним: торговельні фірми склали 55%, різні установи та організації — 12%, заводи і фабрики — 10%, приватні квартири — 10%, всі інші — 13%⁶⁰.

У Катеринославі найбільше телефонних номерів на початку XX ст. (за даними довідника за 1908 р.) мали крамниці та різні фінансові установи, в тому числі — 56 крамниць, 28 торговельних складів, 9 відділень банків, банківських контор та товариств взаємного кредиту, 14 страхових товариств, транспортних контор та інших агентств, адже їх послуги користувалися найбільшим попитом з боку місцевих споживачів⁶¹. Досить щільно катеринославська телефонна мережа охоплювала і сферу послуг,

⁵⁷ Там же. — С. 122.

⁵⁸ Постановления Екатеринославского чрезвычайного уездного земского собрания 4 июня 1914 года. — Екатеринослав, 1914. — С. 6.

⁵⁹ Список абонентов екатеринославской телефонной сети. — Екатеринослав, 1908. — С. 3.

⁶⁰ Лысенков И. П. Указ. соч. — С. 116.

⁶¹ Капустіна Н. І., Лазебнік В. І., Маркова Л. М. та ін. Вказ. праця.

культурно-освітні установи. Так, телефони мали 16 готелів, 4 клуби та міський театр. Телефон було також встановлено в 5 навчальних закладах, розташованих у центральній частині міста. Доступ до телефонів мали практично всі лікарні та приватні лікарі (15 лікарень, 32 лікаря та 2 акушерки), що своєю чергою значно спрощувало отримання мешканцями Катеринослава належної медичної допомоги⁶². Телефони мали і правоохоронні структури, судові та прокурорські органи міста, зокрема 4 нотаріуса та 17 присяжних повірених. Все це значно покращувало побут городян, позитивно впливало на їх повсякдення життя, сприяло зростанню привабливості міста в очах сільських мешканців, в майбутньому потенційних мігрантів до українських міських центрів.

Слід вказати, що за тогочасними підрахунками, пересічний приватний абонент користувався телефонним зв'язком приблизно 200 разів на рік⁶³. При цьому середня тривалість розмови складала 5 хвилин. Втім багато хто розмовляв значно більше і частіше. Так, у 1895 р. у Катеринославі найбільше розмов припадало на міське поліцейське управління (2520 перемовин на рік), аптечну крамницю (710 розмов), місцевий банк (400 розмов), а також на одного з представників міської управи — 527 розмов⁶⁴. Зрештою від експлуатації урядових телефонних мереж прибутки скарбниці досить швидко зростали. Так, дохід київської мережі з 18 тис. руб. у 1886 р. збільшився до 38 тис. руб. у 1892 р., а ще через п'ять років він зріс до 90 тис. руб.⁶⁵

Звичайно, у функціонуванні телефонних мереж було ще чимало недоліків. Зокрема, залишала бажати набагато кращого якості телефонного зв'язку. Розмовам абонентів по телефону часто заважав шум у приміщенні або на вулиці. Крім того, зв'язок часто переривався, переважно через пошкодження телефонних ліній. Так, опісля ожеледиці 1900 р. в Одесі була майже повністю зруйнована повітряна телефонна мережа, знищено понад 300 стовпів⁶⁶. Причиною аварій були також випадки, коли повітряні лінії телефонної мережі в містах перетиналися з контактними дротами електричного трамваю або лініями електропередач. Наприклад, у 1892–1893 рр. у результаті перетинання телефонних та трамвайних дротів і відповідно різкого стрибка напруги, в київській

⁶² Там само.

⁶³ Постановления Екатеринославского уездного земского собрания чрезвычайных и XLIII-й очередной сессий 1908 года. — Никополь: Тип. М. А. Мазанковой, 1909. — С. 447.

⁶⁴ Капустіна Н. І. Лазебнік В. І., Маркова Л. М. та ін. Вказ. праця.

⁶⁵ Лысенков И. П. Указ. соч. — С. 119.

⁶⁶ Швец Д. Д., Копп М. Ф. Указ. соч. — С. 126–130.

міській мережі згоріло 120 телефонних пристроїв, а в 1897 р. сталася пожежа на міській телефонній станції⁶⁷. Згадаємо також, що для городян можливість спілкування телефоном інколи втрачалася внаслідок крадіжок телефонних дротів, які вже тоді були достатньо поширені.

Утім поступово робота телефону в українських містах удосконалювалася. Так, з кінця XIX ст. телефонні лінії все частіше робилися двохпровідними. Крім того, на початку XX ст. починають прокладатися підземні телефонні кабелі, за для чого використовувалися трубопроводи з бетону і кабельні колодязі, що повинно було убезпечити телефонні лінії від пошкоджень. Тож вже у 1901 р. у Києві було влаштовано спеціальну кабельну каналізаційну мережу. В Одесі це було зроблено в 1904 р., у Катеринославі — в 1912 р. тощо.

Важливо відзначити, що наприкінці XIX ст. в Україні виник і міжміський телефонний зв'язок. В українських землях царської Росії його було започатковано між Одесою та Миколаєвим у 1893 р.⁶⁸ Згодом він продовжував динамічно розвиватися, зокрема в південних губерніях. Так, на початку XX ст. було запроваджено телефонне сполучення між Одесою та Херсоном, Одесою та Тирасполем, Одесою та Кишиневом. При цьому платня за міжміську розмову по лініях Одеса–Миколаїв та Одеса–Херсон тривалістю три хвилини дорівнювала 50 коп., за відповідну розмову по лінії Одеса–Кишинів — 60 коп., а по лінії Одеса–Тирасполь — 75 коп.⁶⁹

У 1909 р. почав функціонувати міжміський телефон, який з'єднав Харків з Катеринославом, Бахмутом і з усіма пунктами Донецького басейну. Підкреслимо, що в цьому випадку йшлося про телефонне сполучення запроваджене приватною фірмою — торговельним домом Н. Феттер і Е. Гінкель, правління якого діяло у Москві⁷⁰. Згідно з договором, затвердженого МВС, передбачалося, що за “звичайну розмову тривалістю до 3-х хвилин і за кожні наступні 3 хвилини” по лініях Харків–Катеринослав, Бахмут–Катеринослав, Катеринослав–Павлоград та Харків–Павлоград абонент повинен був сплатити 1 руб. А за міжміські телефонні розмови по лініях Харків–Бахмут, Харків–Краматорськ і Харків–Слов'янск — 80 коп. За термінову ж розмову всі вищевказані розцінки подвоювалися. Влаштовуючи цей зв'язок, фірма Н. Феттер і Е. Гінкель запевняла, що врахувала “усі зручності абонентів”, “чітку

⁶⁷ *Лысенков И. П.* Указ. соч. — С. 117, 119.

⁶⁸ Народное хозяйство. — 1901. — Кн. 9. — С. 6.

⁶⁹ Вся Одесса: Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесского уезда на 1912 год. — С. 32.

⁷⁰ *Авчинников А. Авчинников А.* Календарь-ежегодник “Приднепровье”. — Екатеринбург: Тип. М. С. Копылова, 1910. — С. 67.

передачу і швидкість з'єднання”⁷¹. Зокрема, передбачалося, що абоненти Харківської та Катеринославської телефонних мереж, які бажали розмовляти міжміським телефоном із власних квартир, могли це здійснювати, “вимагаючи від телефоністки місцевої центральної телефонної станції з'єднання з міжміською станцією”. Своєю чергою Катеринославський адрес-календар того часу повідомляв, що в місті по вул. Харківській, 3 вже працювала міжміська телефонна станція Акціонерного товариства “Телефон”⁷².

Необхідно зазначити, що процеси телефонізації українських міст на початку ХХ ст. все більше охоплювали і повітові центри. При чому до влаштування телефонів у повітах активно долучилися органи земського самоврядування. Адже земці небезпідставно вважали, що телефонний зв'язок у порівнянні з витратами на телеграфні сполучення “давав величезну економію”, забезпечував “перевагу в часі”, а також усував непотрібні поїздки⁷³. Треба вказати, що перша земська телефонна мережа в Російській імперії була побудована саме в Україні — у Лебединському повіті на Харківщині в 1899 р. А в 1901 р. розпочала діяльність земська телефонна мережа у Лохвицькому повіті Полтавської губернії⁷⁴. При чому до Лохвицької мережі в 1902 р. було приєднано і два міста сусіднього Лубенського повіту. Відповідно завдяки земському телефону вперше було організовано телефонне сполучення між двома повітовими містами України — Лохвицею та Лубнами.

У тому ж 1902 р. почала функціонувати Бахмутська земська телефонна мережа Катеринославської губернії. При цьому до її створення завзято долучилися місцеві гірничопромисловці. Останні вносили одночасно по 750 руб., а потім щорічно сплачували абонентську платню у 150 руб. Загалом Бахмутська телефонна мережа налічувала 8 станцій, 470 верст телефонних ліній та 90 телефонних апаратів⁷⁵. При чому 70 апаратів у своєму розпорядженні мали приватні власники, а 20 — представники земських установ.

Телефонізації повітових міст українських губерній багато в чому посприяло прийняття 15 лютого 1903 р. урядового Положення, яке давало

⁷¹ Там же. — С. 68.

⁷² Катеринославський адрес-календарь. 1915 год. — Катеринослав: Изд. Губ. тип., 1915. — С. 165.

⁷³ Постановления Екатеринославского уездного земского собрания чрезвычайных и XLIII-й очередной сессий 1908 года. — С. 448.

⁷⁴ *Веселовский Б.* История земства за сорок лет: В 4 т. — Т. 2. — СПб.: Изд-во О.Н. Поповой, 1909. — С. 690.

⁷⁵ Там же.

право Бахмутському земству організувати для всіх бажаючих платні переговори його телефонною мережею, дозволяючи включати в цю мережу і абонентів із відрахуванням на користь скарбниці 3% з усіх грошових надходжень⁷⁶. На цих умовах протягом наступних восьми років міністерство внутрішніх справ дозволило відкрити земські телефонні мережі у 143 повітах імперії. Наприклад, влада дала дозвіл Катеринославському повітовому земству влаштувати окремі телефонні лінії — Катеринослав–Кам'янське та Катеринослав–Нікополь.

Разом з тим у роботі земського телефону було достатньо багато недоліків, які піддавалися гострій критиці з боку сучасників. Зокрема, користувачі телефонної мережі звертали увагу на неможливість дотримання черги і часу користування телефоном на земських лініях. “Впливовий абонент завжди отримає лінію і буде розмовляти скільки захоче, а пересічний ніколи не отримає можливості розмовляти і в результаті даремно сплачує абонентську платню, оскільки зазвичай користується телеграфом”⁷⁷, — обурювалися представники Катеринославського земства на початку XX ст. Більше того, в доповіді Катеринославської управи у 1908 р. наголошувалося: “Як не треба експлуатувати земську телефонну мережу можна побачити з практики Бахмутського земства, де при 412 абонентах воно має 15 000 руб. щорічно збитків від мережі, а абоненти — лише неприємності”⁷⁸. Причини останнього сучасники вбачали у тому, що абоненти в Бахмуті, перебуваючи на відстані менше версти та абоненти в повіті (на відстані до 150 верст) сплачували за користування телефоном однакову суму, по 150 руб. на рік. Крім того, увага зверталася на те, що домовласник або поміщик користувався телефонним сполученням максимум 200 разів, тобто 10 годин на рік, тоді як завод, управління або технічна контора користувалася телефоном близько 2000 раз і “розмовляли довго, без обмежень часу, приблизно 120 годин на рік, а сплачували всі однаково”⁷⁹.

І все ж таки у багатьох випадках експлуатація телефонних зв'язків виявилася вельми вигідною, адже за офіційними підрахунками вона давала 28% прибутку на вкладений капітал⁸⁰. До того ж вкрай необхідними були засоби, які б задовольняли потреби у швидкому діловому зв'язку. Тож сучасники наголошували на необхідності розвитку в цій

⁷⁶ Материалы по истории связи в России... — С. 267.

⁷⁷ Постановления Екатеринославского уездного земского собрания чрезвычайных и XLIII-й очередной сессий 1908 года. — С. 446.

⁷⁸ Там же. — С. 447.

⁷⁹ Там же.

⁸⁰ Народное хозяйство. — 1901. — Кн. 9. — С. 18.

царині саме приватної ініціативи. Приміром “Почтово-телеграфный журнал” Російської імперії в 1910 р. зазначав на своїх сторінках: “Необхідно поставити справу на комерційну основу; при цьому не варто забувати, що телефонна служба має справу з живими людьми, а не з літерами та паперами: усякий вимагає повідомлень, тож дві живі істоти очікують якнайшвидшого задоволення їх вимог, бажань тощо...”⁸¹.

Отже, не дивно, що в містах України на початку ХХ ст. продовжували виникати і досить ефективно діяти приватні телефонні мережі. Зокрема, це стосується Одеси, де в листопаді 1900 р. у зв’язку із закінченням терміну концесії, яку свого часу уклала компанія Белла, відбулися торги щодо подальшої експлуатації міського телефону. У підсумку цей своєрідний тендер на наступні 18 років виграв почесний датський консул Г. Ф. Рафалович, який запропонував найменшу абонентську платню — 48 руб. на рік. Наприкінці 1901 р. Г. Ф. Рафаловичем було утворено Одеське товариство телефонів, яке придбало в центрі міста на вулиці Поліцейській, 34 великий триповерховий будинок. Директором розпорядником компанії став інженер Маргуліс. Відповідно протягом наступних трьох років у місті проводилася всебічна реконструкція телефонного зв’язку, будувалася його кабельна мережа. Зокрема, її місткість в цей час збільшили до 5 тис. номерів⁸², а в 1910 р. її потужності зросли до 10 тис. номерів. При цьому заробітна плата службовців цієї приватної телефонної компанії була достатньо високою: управляючий отримував 21 тис. руб. на рік, заступник начальника контори — 12 тис. 135 руб., старша телефоністка — 100 руб. на місяць, пересічні “телефонні панянки” — по 50 руб. на місяць⁸³.

Згодом мережа приватних телефонних ліній в українських містах постійно збільшувалася. Наприклад, у 1907–1908 рр. у Черкасах було проведено конкурс на право розбудови приватної телефонної мережі. У підсумку, за даними української дослідниці Ю. М. Різник, це право виборов електротехнік К. Іванов, який запропонував абонентам платню за користування телефоном у сумі 73 руб. 75 коп. у перший рік його експлуатації та по 25 руб. на рік протягом наступного періоду⁸⁴. Загалом станом на 1 січня 1914 р. у Російській імперії в експлуатації знаходилося вже більше 120 концесійних і орендних телефонних мереж⁸⁵.

⁸¹ Почтово-телеграфный журнал. — 1910. — № 2.

⁸² Швец Д. Д., Копп М. Ф. Указ. соч. — С. 127.

⁸³ История развития телефонии в Одессе [Электронный ресурс]. — Режим доступу: <http://today.vodafone.ua/news/istoriya-razvitiya-telefonii-v-odesse-70.html>

⁸⁴ Різник Ю. М. Вказ. праця. — С. 69.

⁸⁵ 75 лет Городской телефонной связи. — С. 10.

З іншого боку слід констатувати недостатню місткість міських телефонних мереж, які інколи не могли охопити всіх бажаючих мати телефонний апарат. Нестача телефонів в країні особливо відчувалася в 1910–1914 рр., у період найбільш інтенсивного ділового життя. Так до 1912 р. у Києві місткість міської урядової мережі (всього 4200 номерів) була вичерпана повністю⁸⁶. Відповідно тут на деякий час припинили встановлення нових телефонів. Це пояснювалося недостатніми розмірами державних асигнувань на розвиток та вдосконалення телефонних мереж. Не випадково Рада Міністрів імперії в січні 1911 р. констатувала: «Не можна не визнати, що постійне, внаслідок бюджетного обмеження, скорочення кредитів, які запрошує поштове-телеграфне відомство на устрій телефонів, суттєво гальмує в останнє десятиріччя поступальний хід цієї справи»⁸⁷.

Тож не дивно, що станом на 1909 р. на кожні 100 мешканців царської Росії припадало лише 0,1 абонента телефонної мережі. Тоді як у Сполучених Штатах на кожні 100 мешканців припадало 7,6 власників телефонів, в Данії — 3,3, Швеції — 3,1, Норвегії — 2,3, Швейцарії — 2, Німеччині — 1,5, а в Британії — 1,3⁸⁸. Вищезгадана середня цифра поширення телефону в Російській імперії значною мірою віддзеркалює і становище з розвитком телефонного сполучення у містах українських земель. Разом із тим у великих міських центрах України, приміром у Києві, відповідне співвідношення було вже дещо іншим. Зокрема, в 1912 р. на 100 мешканців Києва припадало 0,9 телефонних апаратів, а в 1914 р. — 1,6 телефонів, перевищуючи, таким чином, відповідні середні показники в деяких європейських країнах.

Отже, у модерному українському місті кінця XIX — початку XX ст. можна було спостерігати стрімкий розвиток техніки зв'язку та її проникнення в усі сфери життя тогочасного суспільства. Під її впливом радикально трансформувалося повсякдення людей, їх побут. Технічні інновації сприяли покращенню якості операцій, що здійснювали поштово-телеграфні та телефонні установи, розширенню кола послуг, які вони надавали городянам. Розвиток комунікацій призвів до поліпшення діяльності органів міського управління та державного апарату — міських дум і земських структур, губернського правління, правоохоронних органів, торговельних закладів та фінансових установ, розширював ринок праці, і відповідно обумовлював концентрацію населення в містах, збіль-

⁸⁶ Лысенков И. П. Указ. соч. — С. 120.

⁸⁷ Цит. по: Лысенков И. П. Указ. соч. — С. 115.

⁸⁸ Озеров И. Х. На новый путь. — С. 121.

шення кількості мігрантів. Своєю чергою це суттєво впливало на становлення культурного обличчя міст, сприяло зростанню їх ролі в тогочасному соціумі.

REFERENCES

1. Avchinnikov, A. (1910). *Kalendar'-ezhegodnik "Pridneprov'e"*. Ekaterinoslav. [in Russian].
2. Bazilevich, K. V. (1927). *Pochta v Rossii v XIX veke*. Moscow. [in Russian].
3. Bizina, V. G. (2000). *Iz istorii ukrainskoj pochty*. Kyiv. [in Russian].
4. Chalik, S. (n. d.). *Istoriya kievskogo pochtempa*. Retrieved from <https://www.interesniy.kiev.ua/istoriya-kievskogo-pochtamta/> [in Russian].
5. Fedorchenko, O. V. (2014). Rozvytok poshtovoi hon'by v Tavrijs'kij i Khersons'kij huberniiakh naprykintsi XIX — na pochatku XX st. *Aktual'ni problemy vitchyznianoj ta vsesvitn'oi istorii*, (17), 163–172. [in Ukrainian].
6. *Istoriya nikolaevskoj pochty: kak vse nachinalos'*. Retrieved from <http://www.mzirka.co.ua/?p=4080> [in Russian].
7. *Istoriya razvitiya telefonii v Odesse*. Retrieved from <http://today.vodafone.ua/news/istoriya-razvitiya-telefonii-v-odesse-70.html> [in Russian].
8. Kapustina, N. I., Lazebnyk, V. I., & Markova, L. M. et al. (n. d.). *Z istoriyi telefonnoyi merezhi na Katerynoslavshhyni-Dnipropetrovshhyni z 1880 do 1990-x rr.* Retrieved from <http://museum.dp.ua/article0335.html> [in Ukrainian].
9. Kovalevskii, V. I. (Ed.). (1900). *Rossiya v konce XIX veka*. St. Petersburg. [in Russian].
10. Lysenkov, I. P. (1958). *Kievskaya gorodskaya telefonnaya set'*. In *75 let Gorodskoj telefonnoj svyazi* (pp. 114–125). Moscow. [in Russian].
11. Mashukov, V. (1910). *Vospominaniya ob Ekaterinoslave za poslednie dvadcat'tri goda ego sushchestvovaniya (1887–1910 gg.)*. Ekaterinoslav. [in Russian].
12. Mironova, I. S. (2012). *Poshtovi i poshtovo-telegrafni ustanovy na Pivdni Ukrayiny v systemi zv'yazku Rosijs'koyi derzhavy (druga polovyna XVII — pochatok XX st.)* [Postal and postal-telegraph institutions in the south of Ukraine in the system of communication of the Russian state (the second half of the XVII — the beginning of the twentieth century)]. Mykolaiv. [in Ukrainian].
13. Mukhin, V. G., Moroz, V. M., & Diukov, P. A. (2002). *Vid hintsia do Internetu: Narysy z istorii ukrains'koi poshty*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Ostrovskii, A. V. (2012). *U istokov telefonnoj svyazi Rossii*. In *Telefonnaya svyaz': proshloe, nastoyashchee, budushchee: Materialy pyatyx nauchnykh chtenij pamyati A. S. Popova* (pp. 18–24). St. Petersburg. [in Russian].
15. Ozerov, I. H. (1915). *Na novyj put'. K ehkonomicheskomu osvobozhdeniyu Rossii*. Moscow. [in Russian].
16. Ozerov, I. H. (1903). *Pochta v Rossii i za granicej*. St. Petersburg. [in Russian].
17. Ragozin, E. I. (1895). *Zhelezo i ugol' na yuge Rossii*. St. Petersburg. [in Russian].
18. Riznyk, Yu. M. (2014). *Diial'nist' poshtovykh ta poshtovo-telehrafnykh ustanov Pravoberezhnoi Ukrainy: kadry i kliienty. Chornomors'kyj litopys*, (9), 65–72. [in Ukrainian].
19. Shvets, D. D., & Kopp, M. F. (1958). *Odesskaya gorodskaya telefonnaya set*. In *75 let Gorodskoj telefonnoj svyazi* (pp. 126–130). Moscow. [in Russian].

20. Veselovskii, B. (1909). *Istoriya zemstva za sorok let* (Vol. 2). St. Petersburg. [in Russian].

21. Zaharov, A. (n. d.). 110 let telefonnoj svyazi v Hersone. Retrieved from <http://mycity.kherson.ua/avtoryag/zaharov/110let.html> [in Russian].

22. Zamkova, T. F., Napkhanko, O. I., & Zelenchuk, M. V. et al. (2005). *Dnipropetrovs`kyj poshtamt — 100 rokiv*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].